

Boček, Pavel

Kdy skončilo tatarské jho na Rusi?

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická. 2005, vol. 54, iss. C52, pp. [73]-82

ISBN 80-210-4192-7

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102599>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL BOČEK

KDY SKONČILO TATARSKÉ JHO NA RUSI?

Vládu Ivana III. (1462 – 1505), který panoval nejdéle ze všech posledních moskevských Danielovičů, charakterizuje řada úspěchů, pro něž se mu dostalo přízviska Veliký. Podařilo se mu například zněkolikanásobit územní rozlohu moskevského velkoknížectví. Prvním velkým ziskem bylo území jaroslavského knížectví, jež připojil k moskevským državám už v roce 1463.¹ V roce 1474 Moskva koupila od rostovských knížat zbytek jejich knížectví.² V roce 1478 si definitivně podřídil ohromné území novgorodské republiky. V roce 1485 ovládl tverské velkoknížectví, jehož vládcové byli dlouhá léta soupeři Ivanových předchůdců o vládu nad vladimírským velkoknížectvím. Nesporně největším úspěchem první poloviny jeho vlády je však přímo pověstné „odstranění tatarského jha“.

Otázka, kdy se Moskva vyvázala z moci sarajských carů, se může jevit jako paradoxní či přímo jako zvláštní a možná až nepochopitelná. Vždyť je obecně známo, že se tak stalo v roce 1480 v důsledku neúspěšného tažení chána Velké hordy Achmata završeného málem legendárním „stáním na Ugře“.³ Příznačné až typické ovšem je, že historické prameny zaznamenávající pohled současníků těchto událostí – lidí konce 15. století – takto události roku 1480 nevnímají.⁴ Toto hodnocení chybí i u „knižníků“ 17. století a u historiků století 18. Prvním, kdo pevně spojil pád závislosti s událostmi na Ugře na podzim roku 1480 byl N. M. Karamzin, který zakončil svůj vyprávění o „stání“ slovy – „zde je konec našeho rabství“.⁵

Je ovšem známé, že svržení závislosti na „nevěřících carech“ spojují s Achmatovým neúspěšným tažením i dva velmi důležité prameny – posláni protopopa Silvestra Ivanovi IV. a „Kazaňská historie“. Silvestr píše o Achmatově tažení těmito

¹ *Akty služilych zemlevladělcov XV-načala XVII v. T. I.* Moskva 1997, No. 312, s. 302–303, 340–342.

² *Polnoje sobranije russkich letopisej.* T. XXIV. Petěrburg 1921, s. 194. Dále PSRL.

³ Význam události vede historiky ke hledání nových detailů a jejich rozebírání. Srv. např. B o r i s o v , Nikolaj S.: *Ivan III.* Moskva 2001, s. 420–451.

⁴ Srv. H a l p e r i n , Charles J.: *Russia and the Golden Horde.* Bloomington 1985, s. 70–73.

⁵ K a r a m z i n , Nikolaj M.: *Istorija gosudarstva rossijskogo.* T. 6. Sankt Petěrburg 1819, s. 160.

slovy: „pyšného cara Achmata jal zlý úmysl na ruskou zemi ... přišel na ruskou zemi s mocným přechetným vojskem, zalykaje se velkou pýchou a zaslepen svým sebevědomím řekl: pobiji všechna ruská knížata a budu jediným vládcem na celé zemi, netušil však, že se něj brousí meč Boží. A zachtělo se mu plenit celou ruskou zemi...“⁶ V poslání není jediného konkrétního detailu, který by dokazoval, že Silvestr píše právě a jediné o tažení roku 1480. V poslání se dále, stále ve velmi obecné rovině, připomíná Achmatův útek a smrt (na počátku roku 1481) a následné úplné zničení hordy – „beze stopy se rozpadla a zhynula“ (ve skutečnosti se tak stalo až v roce 1502). Až poté proslulý protopop konstatuje: „A pravoslavná velká knížata Pán Bůh povýšil a od nečestných carů osvobodil.“⁷

„Kazaňská historie“ podává události v tomto pořadí: Achmat nastupuje na trůn, posílá k Ivanovi III. posly s požadavkem, aby odvedl tatarskou daň za uplynulá léta, velkokníže odmítá a chán se vydává na tažení. Ve vyprávění o Achmatově pochodu se připomíná Ugra a řada velmi konkrétních detailů událostí památného roku 1480 (včetně data!), kromě toho se v něm vypráví o zničení a zbídačení hordy „služilým carem“ (kasimovským chánem) Achmatovým Nurdovlatem a knížetem Vasilijem Nozdrevatým.⁸ V roce 1480 se však nic podobného nestalo; ke vzniku této verze mohly proto vést události, k nimž došlo v jiných letech.

V roce 1471 se Vjatčané, obyvatelé tehdy ještě samostatné vjatské země, vypravili na lodích po Volze, podobně jako Nurdovlat a kníže Vasilij Nozdrevatj podle „Kazaňské historie“, a vyplnili Saraj.⁹ V roce 1472 v době svého prvního tažení proti Moskvě se Achmat vrátil od Oky. Na Rusi tento návrat alespoň částečně spojovali s obavou, že velkoknížecí služební „careviči“ Danijar a Murtoza „voz'mut Ordu“, která zůstala bez chánovy ochrany.¹⁰ V roce 1487 posílal Ivan III. Nurdovlata a v letech 1490 a 1491 jeho syna Satylgana „pod Ordu“.¹¹ V roce 1501 táhl „na Ordu“ Vasilij Nozdrevatý, v roce 1502 vyvrátil hordu Nurdovlatův bratr krymský chán Mengli-Girej.¹²

„Kazaňská historie“ dále přibližuje Achmatův ústup a následnou smrt a vyslovuje závěr: „a tak zhynuli „cari ordynstii“ a tak z Boží vůle padlo carství a moc velká hordy Zlaté. A tak se velká ruská země osvobodila od jařma a pokoření busurmanského.“¹³ Silvestrovo poslání a „Kazaňská historie“ tedy nečlení vývoj vztahů mezi Moskvou a hordou v době vlády Ivana III. (od Achmatova nástupu

⁶ L e o n i d (Golochvastov, Dmitrij P.): *Blagoveščenskij jerej Silvestr i jeho pisanija*. Čtěnija OI DR. Moskva 1874. Kn.1, s.71.

⁷ Tamtéž, s. 71.

⁸ *Kazaňskaja istorija*. Moskva 1954, s. 55–56.

⁹ *PSRL*. T. XXV. Moskva 1949, s. 191.

¹⁰ *PSRL*. T. XXIII. Sankt Petěrburg 1910, s.161; *PSRL*. T. XXVII. Moskva 1962, s. 279.

¹¹ *Sbornik RIO*. T. 41. Sankt Petěrburg 1884, No 19, s.62, 65; No 27, s. 48, 101; No 28, s. 105; No 30, s. 115–116; No 32, s. 124–125.

¹² Tamtéž, No No 72–76; *Razrjadnaja kniga 1475–1605 gg*. T. 1, č. 1. Moskva 1977, s. 68.

¹³ *Sbornik RIO*, T. 41, No 83, s. 416–420.

na sarajský trůn ve druhé polovině 60. let 15. století do zániku hordy v roce 1502) podle let, ale podávají je v celkovém souhrnu.

I další prameny z konce 15. století obsahují svědectví, která nejsou v souladu s tezí o „likvidaci jha“ v roce 1480. Jan Długosz, jenž zemřel v květnu roku 1480 (tedy ještě před stáním na Ugře), umístil do textu při líčení vztahů mezi polsko-litevskou unií a moskevským velkoknížectvím k roku 1479 přímo panegyrickou oslavu Ivana III. Oslavil jej jako vládce, který „svrhl barbarské jho, osvobodil se se všemi svými knížectvími a zeměmi a jho rabství, které tížilo celou Moskvu od dávných let, odstranil“.¹⁴ Długoszovo svědectví dokazuje, že ještě před stáním na Ugře vnímali představitelé polsko-litevského soustátí svého nepřitele jako osvoboditele ruských zemí z mongolského područí.

V roce 1474 vedl Ivan III. rozhovory s vládcem krymského chanátu Mengli-Girejem, jehož vztahy s chánem Velké hordy Achmatem byly nepřátelské. Výsledkem vyjednávání byl projekt moskevsko-krymského spojenectví, v jehož textu se neobjevuje ani náznak závislosti Moskvy na Velké hordě. Achmatovi smlouva přisuzuje pozici společného nepřitele Ivanova a Mengli-Girejova. Moskevští představitelé však i v této situaci nesouhlasili s ukončením kontaktu s Achmatem v podobě tradiční výměny poselstev, pozoruhodné je ovšem zdůvodnění tohoto moskevského postoje. Moskevský posel Nikita Beklemišev řekl krymskému chánovi: „jak nemá můj „ospodar“ posílat svoje posly k caru Achmatovi, či jak nemají jezdit jeho poslové k mému „ospodarju“? Vždyť otčina mého „ospodarja“ je s ním na jednom poli a on kočuje vedle otčiny mého „ospodarja“ každý rok; proto tomu nemůže být tak, aby mezi nimi nechodili poslové.“¹⁵ Kontakt prostřednictvím poselstev tedy nemůže být přerušen, neboť vlivem okolností je Achmat sousedem moskevského velkoknížete. Rozhodující byly vlastně geografické podmínky a nikoliv existence mnohaleté závislosti.¹⁶ Závažnost tohoto svědectví je o to podstatnější, že představitelé krymského chanátu velmi dobře znali dřívější poměry a nebylo je možné podvést nepřesnými či přímo falešnými argumenty. Proto je také možné konstatovat, že moskevská strana dávala jednoznačně najevo, že už se vyvázala ze závislosti na představitelích Velké hordy.

Další důležité svědectví obsahuje vologodsko-permský letopis sestavený současně popisovaných událostí. V něm se píše, že Achmat v roce 1480 v průběhu vzájemných jednání vyčítal Ivanovi III., že neplatí tatarskou daň už devátý rok.¹⁷ Z této zmínky vyplývá, že z Moskvy přestali tatarskou daň odvádět v roce 1472.¹⁸

V této souvislosti je nutné připomenout, že Achmatovo tažení v roce 1480 nebylo jediným, jež osobně vedl chán Velké hordy proti moskevskému státu za vlády Ivana III. Svým šikům vypraveným proti Ivanovi III. veleli chánové

¹⁴ *Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis Historie Polonicae libri XII.* Tomus V. Liber XII. Krakov 1878, s. 697.

¹⁵ *Sbornik RIO.* T. 41. No 1, s.1–5.

¹⁶ A l e x e j e v , Jurij G.: *Osvoboždění Rusi ot ordynskogo iga.* Moskva 1980, s. 80.

¹⁷ *PSRL.* T. XXVI. Leningrad 1959, s. 265.

¹⁸ N a z a r o v , Viktor D.: *Sverženije ordynskogo iga na Rusi.* Moskva 1983, s. 42.

osobně v letech 1465 a 1472. Z historie vývoje vztahů mezi sarajskými chány a ruskými velkoknížaty přitom vyplývá, že tažení vedená proti nim osobně vládnoucím chánem, slovy letopiscovými „samim carem“, byla jevem přímo výjimečným. Od Batuova nájezdu a následného zavedení jha se uskutečnilo jenom jedno takové tažení a tím byla prakticky trestná výprava, kterou vedl Tochtamyš proti Dmitrij Ivanoviči Donskému v roce 1382. Mamaj a Edigej, kteří zaútočili na Moskvu v letech 1380 a 1406 nebyli chány, nýbrž jenom pouhými „temniki“ a Ulug-Muhamed, s nímž bojoval Vasilij II. ve 30. letech 15. století, byl pouhým vyhnancem z Velké hordy.

Jediné tažení vedené „samim carem“ za 220 let od založení Zlaté hordy a před nástupem Ivana III. na velkoknížecí trůn a hned tři takováta tažení proti Ivanovi III. za prvních osmnáct let jeho vlády prozrazují proměny, jež jeho vláda přinesla. Výpravu, kterou v roce 1465 vedl chán Mahmud, starší bratr Achmatův, zřejmě podnítilo neplacení tatarské daně v prvních letech Ivanovy vlády případně ovládnutí jaroslavského knížectví v roce 1463 bez sankce představitelů hordy. Toto tažení zmařil svým útokem na Mahmuda tehdejší krymský chán Hadži-Girej. V následujících letech, kdy se k moci ve Velké hordě dostal právě Achmat, obnovil Ivan III. odvádění daně. Tažení v roce 1472, jemuž stál v čele už Achmat, nemohl podnítit fakt, že v témže roce Moskva opět přestala platit tatarskou daň, protože ta se platila na rok dopředu. Výprava tedy musela být podnícena jinými příčinami.

Na konci 60. let 15. století obnovila vláda polského krále a litevského velkoknížete Kazimíra IV. akce zaměřené na podřízení Novgorodu, mezi jehož obyvateli a představiteli tradičně existovala nezanedbatelná skupina podporující pro-litevskou orientaci. Jejich heslem bylo: „Nechceme být za velkoknížetem moskevským, nechceme se zvat jeho votčinou; jsme svobodní lidé – Velký Novgorod a moskevský velkokníže na nás páchá mnohé nepravosti a nepravdy.“¹⁹ V letech 1470 – 1471 sjednal Kazimírův posel Kirej Krivoj (byl tatarského původu) spojenectví s Achmatem, jehož hlavním cílem měl být koordinovaný postup proti jejich společnému nepříteli Ivanovi III.²⁰ Cílevědomost a promyšlenost Kazimírova postupu potvrzují události roku 1472, kdy získal od krymského chána Mengli-Gireje jarlyk na všechna ruská knížectví, jež reálně jako litevský velkokníže a polský král ovládal a kromě nich také na Novgorod a země, které k němu patřily.²¹ Jako pravděpodobné se proto jeví, že při jednáních s Achmatem v letech 1470 – 1471 usiloval nejen o spojenectví s chánem proti Moskvě, ale také o přiznání práva na Novgorod. Podstatné v této souvislosti je, že jarlyky vydávané krymskými chány byly spíše projevem snahy o politické a mocenské vymezení krymských Girejovců vůči vládcům Velké hordy v rámci soupeření o dědictví Zlaté hordy, a proto také neměly zásadnějšího politického významu. Mnohem vážnější

¹⁹ PSRL. T. XXVII. Moskva 1962, s. 129, T. XXV, s. 284.

²⁰ Tamtéž, T. XXV, s. 292, 395; T. XXVII, s. 128, 136.

²¹ K o l a n k o w s k i, Ladislaw: *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. I. Warszawa 1930, s.318, 327.

by ovšem bylo, kdyby Novgorod neudělil Kazimírovi IV. krymský chán, nýbrž chán Velké hordy, protože by se jednalo o projev vůle vládce, jehož v Moskvě tradičně vnímali jako sobě nadřazeného suveréna.

V srpnu roku 1471 dorazilo do Krakova Achmatovo poselstvo,²² které pravděpodobně přivezlo kladnou odpověď na Kazimírovu žádost o jarlyk na Novgorod. Poselstvo však přijelo pozdě! 14. července 1471 porazil Ivan III., který nevěděl o Kazimírových plánech a neznámou mu zůstala i reakce Achmatova, na řece Šeloně čtyřicet tisícové novgorodské vojsko a přinutil tak už v podstatě definitivně „Novgorodce“, aby uznali jeho svrchovanost jako velkoknížete vladimírského.²³ Achmatovo rozhodnutí, poslové byli v okamžiku bitvy na Šeloně na cestě do Krakova, se tak stalo prázdňným gestem a chán měl v této situaci pouze jedinou možnost – potrestat „svévolně“ jednajícího vazala.

Podle svědectví velkoknížecích letopisů se Achmat vypravil na Rus „s mnohými silami, s celou hordou“.²⁴ Podle dalšího svodu vyrazil Achmat na tažení „se všemi svými silami“ a „doma“ nechal pouze „staré, nemocné a malé děti“ a k moskevským državám se vydal z „litevské hranice“,²⁵ tedy z území, které bylo součástí litevského velkoknížectví (jeho državy v této době zahrnovaly horní tok Oky). 29. července 1472 dorazil k městu Alexinu na pravém břehu Oky, které přes úpornou obranu následujícího dne spálil, pokus přebrodit řeku na levý břeh se mu však nezdařil. Zabránila mu v tom moskevská vojska, která k Oce dorazila. Nastalou situaci vyřešil „car“, jak Achmata stále označují ruské prameny, v noci na 1. srpna, kdy „pobeže“ od Oky do tradičních zimovišť, kam mu trvala cesta pouhých šest dnů.²⁶

Letopisci 70. let 15. století spojovali chánův rychlý a nečekaný odchod se strachem z ruských vojsk, jejich hodnocení situace přitom velmi nápadně připomíná postoje autorů „Zadonščiny“ a „Skazanija o Mamajeve poboišči“: „A tu přišel sám car na břeh a uviděl početné pluky velkého knížete, které se vlnily jako moře a jako stříbro se blýskaly a byly velmi odhodlané a začal té noci pomalu ustupovat od břehu, protože na něho padla strach a hrůza.“²⁷ „A bylo hrozné pro Tatary, stejně jako pro samotného cara, spatřit takové množství ruského vojska. A blyštěl se tehdy den sluneční podobně jako moře vlnící se nebo jako jezero modrající se, všichni v čistých pancířích a přilbicích s chocholy“.²⁸ Za příčinu ne odchodu samotného, nýbrž nevidaného spěchu, se kterým se Achmat vracel, považuje velkoknížecí letopisný svod smrtelnou nemoc, jež se začala v jeho vojsku šířit.²⁹

²² *Rachunki wielkorządowe krakowskie z r. 1471*. Kraków 1951, NN. 94, 108, 114, 118, 120, s. 408, 412–415.

²³ *PSRL*. T. XXV, s. 286–291; T. XXVII, s. 131–135.

²⁴ Tamtéž, T. XXV, s. 297, T. XXVI, Moskva 1959, s. 249, T. XXVIII, Moskva 1963, s. 133.

²⁵ Tamtéž, T. XXIII, Sankt Petěrburg 1913, s. 160; T. XXVII, s. 278.

²⁶ Tamtéž, T. XXIII, s. 160–161; T. XXIV, Petěrburg 1921, s. 192–193; T. XXV, s. 297–298; T. XXVI, s. 249–250; T. XXVII, s. 278–279; T. XXVIII, s. 133–134.

²⁷ Tamtéž, T. XXV, s. 297; T. XXVIII, s. 133; T. XXVI, s. 250.

²⁸ Tamtéž, T. XXIII, s. 160; T. XXVII, s. 278.

²⁹ Tamtéž, T. XXV, s. 297–298; T. XXVI, s. 250; T. XXVIII, s. 133–134.

Nemůže překvapit, že velkoknížecí letopisci vnímali události léta roku 1472 jako vítězství a vysvobození: „Toto je velké milosrdenství Pána našeho Ježíše Krista pro nás hříšné, a tak velké vítězství nad nepřátelskými „surojedci“ ... zbavil Bůh národ křesťanský bezbožných Agarjanů ... a rozešli se každý do své otčiny blahořečice Pána Boha, který nám daroval vítězství bez krve nad bezbožnými Agarjany.“³⁰ Zajímavé je srovnání postoje letopisců k událostem v roce 1472 a v roce 1480 – o událostech roku 1480 píší jako o „zbavení“, zatímco o událostech roku 1472 píší nejen jako o „zbavení“ nýbrž jako o „vítězství“.³¹

Právě po roce 1472 přestal Ivan III. odvádět tatarskou daň (a to už definitivně!) a pod vlivem všech událostí let 1471 a 1472 začal jednání s „Krymci“ o spojení proti Achmatovi a Kazimírovi IV.; obojí fakticky znamenalo vypovězení věrnosti a poslušnosti vůči Velké hordě a jejím představitelům. Osudové Ivanovo rozhodnutí se neprosazovalo snadno – v jeho okolí působily vlivné osobnosti, jimž připadalo jako zcela nemožné upřít sarajskému chánovi postavení „cara“ a změnit tak poměry panující na Rusi více než 220 let. Ivanovo sebevědomé a nesporně provokativní rozhodnutí však ospravedlňovala velmi podstatná okolnost – Achmatovo jednání bylo nespravedlivé, velkokníže se v daném okamžiku ničím neprovinil, a proto nebyl ani důvod jej jakýmkoliv způsobem trestat. Ivanovo tažení proti Novgorodu nemohli na Rusi vnímat jako akci, jež byla v rozporu s chánovou vůlí, vždyť se jednalo o tažení proti městu, jež bylo odedávna považováno, i vládci Zlaté a posléze také Velké hordy, za votčinu vladimirského velkoknížete. Tento stav potvrzuje i postoj novgorodských představitelů, kteří vysvětlovali svoje odmítnutí respektovat vládu Ivana III. – jeho neodpovídajícím jednáním – pokud nositel nejvyšší moci činí „něpravdu i obidu“, pak je možné s ním přerušit veškeré kontakty. Postoj novgorodských představitelů plynul ze vzájemného poměru mezi „gospodinem Velkým Novgorodem“ a velkoknížetem, který se vytvořil v průběhu 13. století, a který odpovídal známému bojarskému a knížecímu právu na svobodný odchod.

Ivanova situace v roce 1472 byla ovšem složitější. Zrušil sice svoji podřízenost vůči chánovi a informoval o tomto svém rozhodnutí představitele dalších zemí zainteresovaných na politickém a mocenském vývoji východní Evropy, krymského chána a se vši pravděpodobností i polského krále a litevského velkoknížete, zároveň se však snažil vyvarovat dalších vážnějších kroků ve vztahu k Velké hordě a jejímu carovi, protože i bez nich se dala čekat velmi ostrá reakce. I proto si v letech 1473 – 1475 vyměnila Moskva se Sarají několik poselstev.³²

V roce 1476, tedy v pátém roce neplacení tatarské daně, a v roce, v němž Achmat dokázal obnovit svoji svrchovanost nad zeměmi, jež se vyvázaly ze svazku Velké hordy (konkrétně se v daném okamžiku jednalo o krymský a astrachaňský

³⁰ Tamtéž, T. XXV, s. 298; T. XXVIII, s. 134.

³¹ Tamtéž, T. VI, Sankt Petěrburg 1853, s. 232; T. XXIV, s. 201; T. XXV, s. 328; T. XXVII, s. 284; T. XXVIII, s. 150.

³² Tamtéž, T. XXV, s. 30–31.

chanát³³), přijel do Moskvy chánův posel „zovja velikogo knjazja ko carju vo Ordu“.³⁴ Ivan, který jako první z ruských velkoknížat nepožádal od ustanovení jha o jarlyk ani osobně a ani prostřednictvím poslů, výzvu nerespektoval a do Saraje nejel. Situace se tak dramaticky vyhrotila a konflikt stal nevyhnutelným.

Achmat, vědom si vážnosti situace, nespíchal s další trestnou výpravou a čekal až do roku 1480, v němž se dohodl s Kazimírem IV. na protimoskevském spolenectví. V Moskvě se po odjezdu chánova posla v září roku 1476³⁵ nemohli s vší pravděpodobností o tomto vynuceném odkladu dovědět a museli očekávat útok v nejbližším vhodném okamžiku. Zkušenost s předešlými tatarskými většími nájezdy velela, aby v Moskvě očekávali Achmatovy oddíly už v létě následujícího roku.³⁶ Ve stejné době byl v Moskvě sestaven velkoknížecí letopisný svod,³⁷ který se stal pramenem dochovaných letopisů – Moskevského z konce 15. století³⁸ a Jermolinského.³⁹

Podstatným rysem tohoto letopisného svodu je tendence upravit podobu rusko-tatarských vztahů. Sestavovatelé programově vynechali kritická místa obsažená ve starších svodech, ze kterých ovšem vycházeli. Chybí například informace o tom, že Alexandr Něvský obdržel „starejšinstvo vo vsej braťi jeho“ i o vyslání tatarských vojsk „popleniti christiany“ a o přinucení ruských knížat „s soboj voinstvovati“⁴⁰ po povstání severovýchodních ruských měst proti výběřím tatarské daně v roce 1262. Nepřipomíná se ani sloužení knížete Gleba Rostovského Tatarům. Stejně tak chybí informace o jednáních o „carevych jarlykach“, která probíhala na knížecím sjezdu v Perejaslavli v roce 1303.⁴¹ Ve vyprávění o Tochtamyšově tažení v roce 1382 vynechal letopisec formulace, které vysvětlují odjezd Dmitrije Ivanoviče Donského do Kostromy neochotou postavit se samému carovi („ně choť ja stati protiv samogo carja“). Stejný letopisec obdařil nepřilíš lichotivě znějícími označeními „mjatěžniki i kramoľniki“ ty, kdo chtěli utéci z Moskvy před nastávajícím obležením, zatímco starší svody takto charakterizují ty, kdo v ní podněcovali nepokoje.⁴² Kromě toho se v nich objevují ponižující přívlastky

33 N a z a r o v , V. D.: *Sverženije*, s. 35, 44; N ě k r a s o v , Alexej M.: *Meždunarodnyje otnošenija i narody Zapadnogo Kavkaza: poslednjaja četvert' XV-pervaja polovina XVI v.* Moskva 1990, s. 45–47.

34 *PSRL*, T. XXV, s. 308.

35 Tamtéž, T. XXV, s. 309.

36 Velká tatarská tažení se odehrávala v zimě a v létě. Poslední velkou zimní výpravu podnikl Edigej v roce 1408. Všechny ostatní proběhly v letním období.

37 K l o s s , Boris M.: *Izbrannyje trudy*. T. 2. Moskva 2001, s. 49; Nejnověji srv. G o r - s k i j , Anton A.: „*Povesť o ubijenii Batyja*“ i *ruskaja litěratūra 70–ch godov XV veka*. In: *Sredněvekovaja Rus'*. Vyp. 3. Moskva 2001, s. 199–204.

38 *PSRL*, T. XXV.

39 *PSRL*, T. XXIII.

40 L u r ' j e , Jakov S.: *Rossija Drevnjaja i Rossija Novaja*. Sankt Petěrburg 1997, s. 116.

41 N a s o n o v , Arsenij N.: *Istorija ruskogo letopisanija XI–XVIII vv.* Moskva 1969, s. 236.

42 *PSRL*, T. XXIII, s. 128, T. XXV, s. 207.

na adresu zakladatele Zlaté hordy chána Bátua (bezbožný, poskvrněný), kterým se starší svody vyhýbají; podobným způsobem se zachoval letopisec i vůči Tochtamyšovi a také vůči současnému „carovi“ Achmatovi, jenž je nazýván „zločestivým“.⁴³ Do svodu byly také nesporně cíleně zařazeny dvě pověsti, které líčily odrazení mohutných tažení tatarských „carů“.

První z nich – „Pověst' o Těmir Aksake“ se věnuje tažení mongolského vládce středoasijských stepí Tamerlana směrem k ruským knížectvím a jeho ústupu od plánu na tato knížectví zaútočit. Moskvu podle pověsti zachránila divotvorná ikona Vladimírské Bohorodičky.⁴⁴ Druhou z pověstí je „Pověst' o ubijení Batyja“. V pověsti se k roku 1247 vypráví o Batuově tažení do Uher, kde panoval král Vladislav, který tajně vyznával pravoslavnou víru, ke které jej přivedl první srbský pravoslavný arcibiskup svatý Savva. Uherský král nedokázal odrazit tatarský nájezd, a proto přebýval na ve městě Varadině a trávil čas na modlitbách. Hlas shůry králi předpověděl, že dosáhne vítězství nad Tatary a přiměl jej k akci. Spolu s dalšími Maďary, kteří se zdržovali ve Varadině, vytáhl do boje, zlopověstného protivníka na hlavu porazil a vlastní rukou zabil Bátua.⁴⁵

Skutečným událostem velmi vzdálená pověst je obecně považována za jedno z děl nejvýznamnějšího spisovatele v moskevském prostředí druhé poloviny 15. století Pachomije Serba,⁴⁶ jemuž současníci přezdívali Logofet a který přišel do Moskvy ze Srbska. Faktickou osnovu pro vyprávění poskytly učenému Srbovi skutečné události 80. let 13. století, kdy se uskutečnilo další z tatarských tažení do Uher. Pod jeho perem se ovšem stal velitelem tohoto neúspěšného tažení právě Bátu. Cílem pověsti bylo zcela nepochybně dokázat, že při splnění nezbytné podmínky pevně vyznávat „v pravdě pravoslavnou víru“ lze ušetřit porážku neporazitelnému „carovi“ a nejlépe přímo samotnému Bátuovi – pokořiteli ruských knížectví, zakladateli Zlaté hordy a v neposlední řadě vládci, jenž podřídil ruské země a jejich představitele jhu. Potřeba ponížit zakladatele mongolské nadvlády ve východní Evropě se projevila i v dalším dobovém prameni. Rostovský arcibiskup Vassian Rylo ve svém posláni adresovaném velkoknížeti Ivanovi III. dokazoval, že Bátu nebyl „carem“ a nepatřil k „carskému“ rodu.⁴⁷ Arcibiskup se tak především snažil dokázat neopodstatněnost úcty vůči Bátuovi a také minimálně spornou platnost přísahy skládané Bátuovi a jeho následníkům na sarajském trůně.⁴⁸ Srbskému uprchlíkovi se vsí pravděpodobností náleží v „protivení se“ Saraji

43 Tamtéž, T. XXIII, s. 77; T. XXV, s. 131, 136, 295, 297; T. XXVIII Moskva 1963, („Letopisec ot 72–jazyk“, do kterého byla začleněna část svodu z roku 1477 zachycující období let 1417–1477), s. 131, 133, 301, 303.

44 PSRL, T. XXIII, s. 134; T. XXV s. 222–225. Pokud tato pověst vznikla dříve, nestala se součástí žádného z letopisných svodů – srv. L u r ' j e , Jakov S.: *Dve istorii Rusi 15 veka*. Sankt Petěrburg 1994, s. 52–53; K l o s s , B. M.: *Izbrannyje trudy*. T. 1. Moskva 1998, s. 124–128.

45 PSRL, T. XXV, s. 139–141.

46 Srv. G o r s k i j , A. A.: „Pověst' o ubijení Batyja“, s. 199–204.

47 *Pamjatniki literatury drevnej Rusi*. Vtoraja polovina XV veka. Moskva 1982, s. 530, 532.

48 B o č e k , Pavel: *Ruský gosudar na konci světa*. In: Nový Mars Moravicus aneb Sborník

významná úloha, protože není autorem jenom „Pověsti o zabití Batua“, nýbrž všech protitatarských úprav v letopisném svodu z roku 1477.⁴⁹

Zřejmě nebylo také náhodou, že v 70. letech 15. století vzrostl zájem o vítězství Dmitrije Ivanoviče nad Mamajem na Kulikově poli, jak přesvědčivě dokazuje sestavení dvou nových redakcí „Zadonščiny“ – tzv. dlouhé a krátké.⁵⁰

Připomenutá fakta a souvislosti dovolují vyslovit předpoklad, že k faktickému odstranění závislosti na dědicích Zlaté hordy došlo v roce 1472 po prvním Achmatově tažení na Rus. Nově vzniklá situace, jež byla do značné míry spíše výsledkem souhry okolností a možná také náhod než cílevědomého postupu Ivana III., jak dokazuje především jeho jednání v létě a na počátku podzimu roku 1480, vyvolala na obou stranách příznačné reakce. Achmat začal připravovat vojenské tažení, zatímco v Moskvě se začali intenzívně ideologicky připravovat na jeho odražení. K pokusu o obnovení vlády nad moskevským velkoknížectvím došlo v roce 1480. Tažení bylo z mongolské strany připraveno mnohem pečlivěji a důkladněji než v roce 1472. Na moskevské straně naproti tomu část bojarů v době „stání na Ugře“ vyzývala Ivana III., aby znovu uznal svoji podřízenost vůči chánovi. K podobnému postoji neměl v určitém okamžiku daleko zřejmě i sám velkokníže.⁵¹ Pevný postoj řady představitelů moskevského velkoknížectví, neúspěch Achmatových koaličních jednání s polskými a litevskými představiteli, nejistota tatarských velitelů a v neposlední řadě zásah „pana generála mráze“ způsobily, že jeho pokus skončil neúspěchem. Následné carovo zabití sibiřskými a nogajskými Tatary jenom potvrdily definitivnost úpadku Zlaté hordy a jejího následníka Velké hordy a nereálnost plánu jejich představitelů na obnovení suverenity nad ruskými knížectvími.⁵²

Do období let 1472 až 1480 ovšem spadají i počátky formování ideových základů moskevského státu, jejichž ústředním bodem bylo postavení a role panovníka. Postupně vytvářená podoba pravoslavného gosudara, jenž nese odpovědnost i za osudy pravoslavné církve, vycházela z tradičních byzantských představ a narážela na přibližně 230 let trvající tradici jarlyků a uvádění na vladimirský velkoknížecí trůn prostřednictvím „carevych poslov“, které nutně provázela přísaha poslušnosti

příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám. Brno 1999, s. 127–135.

49 G o r s k i j , A. A.: „*Povest' o ubijennii Batyja*“, s. 201.

50 K u č k i n , Vladimír A.: *O těrmině „děti bojaraskije“ v „Zadonščině“*. Trudy otděla drevněrussskoj literatury. T. 50. Sankt Petěrburg 1997.

51 B o č e k , P.: *Ruský gosudar*, s. 133.

52 V představách potomků, jak je reprezentují v úvodu připomenuté posláni protopopa Silvestra Ivanovi IV. a „Kazaňská historie“, obě Achmatova tažení – velmi krátké v roce 1472 a podstatně déle trvající v roce 1480 – , jež skončila totožným výsledkem v podobě neslavného ústupu tatarských vojenských šiků, splynula v jedno. Navíc se v nich spojil zánik Velké hordy, k němuž došlo přibližně o dvacet let později, se smrtí chána Achmata. Toto splynutí se opakuje i v pozdních letopisných svodech 17. století, které nejprve připomínají Achmatovo tažení k Ugře a poté události roku 1472 – tedy obležení Alexina, postup k Oce a následný rychlý odchod (*PSRL*, T. XXXI. Moskva 1968, s. 115).

a věrnosti právě tatarskému „carovi“. Ve specifických moskevských podmínkách pomohl Ivanovi III. tento velmi citlivý problém vyřešit arcibiskup Vassian Rylo, jenž nahradil v daném okamžiku metropolitu Gerontije, a kromě jiného slíbil Ivanovi vyvázání z přísahy a poslušnosti chánovi, již sice Ivan sám nikdy nesložil, jež však byla v moskevském prostředí vnímána jako velmi podstatná a zavazující okolnost.⁵³ Emancipace vůči chánovi byla nutně i emancipací vůči vlastní minulosti, proto lze pochopit Ivanovo nejednoznačné jednání v průběhu „stání na Ugře“. V uvažování moskevských představitelů v 70. letech 15. století bylo nepochybně velmi vážným momentem přesvědčení o „nespravedlnosti“ tažení podniknutého v roce 1472, jež se i proto povedlo odrazit. Vyvázání ze závislosti se uskutečnilo v době, kdy stále více ztrácelo na pevnosti přesvědčení o zákonitosti svrchované moci „ordynského carja“ nad ruskými knížectvími. Symbolicky proběhlo prakticky nekrvavým způsobem, přestože Velká horda v 70. letech 15. století zažila poslední vzmach své vojenské síly.

Zvyklostí až tradicí je získání nezávislosti země spojovat s momentem, kdy se sama země, která nezávislost získala, začne považovat za nezávislou a ne s okamžikem, kdy nezávislost uzná „strana utlačující“. Má-li se znovu v této položit otázka, které z obou dat – 1472 nebo 1480 – považovat za datum počátku nezávislé existence moskevského velkoknížectví, musí dostat přednost rok 1472.

WHEN DID THE YOKE OF THE TATARS IN THE RUSIA FINISH?

In the literature that begins by N.M.Karamzin prevails the traditional opinion, that the Moscow state was liberated from the dependence on the yoke of the Tartars in autumn 1480. A close study of the annuals and other testimonies proves, that in reality, the liberation occurred already in 1472 and that the events of the year 1480 became its definitive and necessary confirmation.

⁵³ B o č e k , P.: *Ruský gosudar*, s.134.